

УДК 811.161.2'373-119

Черемська О. С.

ЗАСАДИ ЛЕКСИЧНОГО НОРМУВАННЯ У ПРАЦЯХ МОВОЗНАВЦІВ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

У статті висвітлено погляди мовознавців Харківської філологічної школи щодо вироблення мовних стандартів у першій третині ХХ століття. Окреслено теоретичні засади лексичного нормування, виокремлено принципи нормалізації та критерії нормативності.

Ключові слова: Харківська філологічна школа, літературна норма, принципи унормування, критерії нормативності.

В статье освещены взгляды языковедов Харьковской филологической школы на разработку языковых стандартов в первой трети XX века. Определены теоретические основы лексической нормализации, выделены принципы нормализации и критерии нормативности.

Ключевые слова: Харьковская филологическая школа, литературная норма, принципы нормализации, критерии нормативности.

The article shows the views of linguists Kharkiv philological school for the development of language standards in the first third of the twentieth century. Defined the theoretical basis of lexical normalization, and highlighted the principles of normative criteria.

Key words: Kharkiv philological school, literary norm normalization principles, criteria normativity

Процеси унормування української літературної мови активізували на початку ХХ століття, що зумовлено пошквдженням суспільного життя. Серед фундаторів нормувального процесу такі імена, як М. Гладкий, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, К. Німчинов, О. Синявський, О. Ізюмов, М. Йогансен, Н. Малеча, Н. Солодкий, Б. Ткаченко, В. Сімович, Г. Сабалдир, А. Кримський. Історичні традиції і новаторство в цій ділянці мовознавчої науки пов'язані з Харківською філологічною школою.

Дослідженню мовознавчої спадщини харківських лінгвістів присвячені праці українських і зарубіжних учених І. К. Білодіда, Г. Бідера, С. П. Бевзенка, С. В. Вакуленка, В. А. Глущенко, А. П. Грищенко, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюха, В. С. Калашника, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, Л. Т. Масенко, М. Мозера, О. Г. Муромцевої, І. В. Муромцева, В. М. Русанівського, О. І. Скопненка, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельова та ін. Особливо актуальним постає проблема нормування української літературної мови в активні періоди державотворення та розкриття участі в цьому процесі відомих представників Харківської філологічної школи.

Мета статті – з'ясувати підходи харківських лінгвістів щодо вироблення літературомовних стандартів, виокремити засадничі принципи лексичного нормування в окреслений період і критерії лексичної норми, що стали підґрунтям стандартизації і кодифікації.

Дослідження нормувальних процесів у працях харківських лінгвістів першої половини ХХ ст. пов'язані з такими іменами, як О. Б. Курило (другий період діяльності), О. Н. Синявський, М. Ф. Сулима, Л. А. Булаховський, К. Т. Німчинов, М. Ф. Наконечний, Б. Д. Ткаченко, М. Г. Йогансен. Їхній доробок окреслює теорію і практику вироблення мовних норм, а також усталення лексичних норм. В українському мовознавстві їх уважають представниками потужної наукової школи, яка виникла в Харківському університеті у ХІХ ст. і заклала основи для наукового розвитку на подальші століття.

В історії мовознавства поняття школи пов'язують з різними дослідницькими реаліями. Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах – звідси назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін. Зі школою співвідносять наукові здобутки певного дослідницького центру або університету, що дозволяє розглядати такі результати пошукової діяльності вчених, як цілісність [18, с. 3].

Харківська філологічна школа (далі ХФШ) особлива тим, що була першою науковою лінгвістичною школою в Російській імперії [21]. Учені ХФШ зосереджували увагу на проблемі походження українського народу та його мови, визначенні вихідних рис української мови, її взаємодії зі спорідненими мовами. На початку ХХ ст. перед ними постало завдання визначити шляхи формування літературомовного стандарту в умовах державності: «У зв'язку зі становленням української мови як державної і виконання нею нових функцій у 20-і роки на передній план виходить практичний аспект мовознавчих досліджень, внаслідок чого з'являється велика кількість навчальної літератури, словників тощо... Так, 1926 р. з'являється підручник для вищої і середньої школи П. Горещького та І. Шалі «Українська

мова. Практично-теоретичний курс» (за 1926–1929 роки він витримав 8 видань) і «Українська мова» М. Наконечного, потім колективний «Підвищений курс української мови» (автори Б. Ткаченко, М. Йогансен, М. Перегінцев, М. Наконечний, Л. Булаховський, К. Німчинов). Посібник був призначений для вищої школи і характеризував сучасну українську літературну мову, уперше містив розділи про лексику і фразеологію» [9].

Окреслюючи підходи мовознавців до нормування в цей період, Ю Шевельов виокремлював в Україні дві школи: крайню пуристичну (етнографічну, або київську) та помірковану пуристичну (синтетичну, або харківську). Перша представлена етнографістами (крайніми пуристами) – М. Гладкий, О. Курило (у ранніх працях), С. Смеречинський, І. Огієнко, Є. Тимченко, В. Сімович, А. Кримський. Помірковані пуристичні погляди висловлювали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших творах та ін. [19, 110–111]. І хоча «обидві школи не були оформлені за допомогою якихось програмних декларацій» [13, с. 169], однак своєю науковою діяльністю вони утвердили засадничі принципи нормування в мовознавчій науці й кодифікаційній практиці.

Найскладнішим періодом щодо розбудови української літературної мови, її нормалізації й стандартизації була саме перша третина ХХ ст. Це спричинено тим, що українська мова тривалий час функціювала в умовах диглосії на територіях, які ввійшли до складу кількох держав, що зумовлювало особливе ставлення до вибору шляхів розвитку літературної мови, бо проблема єдності українського стандарту в різних політико-культурних умовах набувала особливого звучання. «Це було надто актуальним для української мови, адже кодифікаційні заходи наприкінці 1920-х років полягали передусім у виробленні єдиного стандарту, узгодженні різних літературно-мовних практик, які умовно можна назвати західно-українською та наддніпрянською» [13, с. 172–173].

Харківські мовознавці висловлювали виважені погляди щодо питання про українські й галицькі елементи в літературній мові. М. Сумцов, учень О. Потебні, один із фундаторів і очільник Харківського історико-філологічного товариства, наприклад, вважав, що: «Сучасну українську мову не слід рахувати галицькою мовою... Літературна мова на Україні одна українська з де-якими незначними галицькими відмінностями, які незабаром зробляться непомітними. Коли охота поділити українську літературну мову на два великих відділи, то швидше можна її поділити на мову художню і мову наукову й публіцистичну. Що до першої, то, хвалити Бога, вона вже добре вироблена, барвиста, дзвінка і гнучка. Що до другої, то тут треба додати чимало праці: оброблення цієї мови залежить від тих обставин, які дасть нове українське життя у всіх його галузях...» [17, с. 16]. Мовознавець убачав вирішення проблеми з термінологією у створенні в усіх інституціях реєстрів потрібних для них термінів й дорученні «спеціальної комісії, яка прийме на увагу й розгляне усе, що потрібно, дещо залишить без перекладу, бо нащо перекладати такі слова, які мають міжнародне значення і по всіх усюдах уживаються однаково? Зовсім не треба. Далі комісія може ... придумати деякі нові терміни, відповідаючи потребам теперішнього часу» [17, с. 16].

О. Курило, говорячи про наддніпрянську мову, наголошувала на способі «російського думання», що найбільше виявився в творенні синтаксичних та фразеологічних зворотів. І хоч від 1917 року наддніпрянська мова збагатилася у своєму лексичному складі на багато «нововитворених слів», здебільшого наукового характеру, «але багато потрібних слів черпалося й із Галичини», бо тривалий час наукова мова могла розвиватися лише на галицькому ґрунті. Тому не дивно, що в термінах української наукової мови трапляється чимало українізованих польських термінів [8, с. 11], а вже практика вживання, «саме життя покаже, який принцип у термінології та науковій мові перемаже, принцип народний чи принцип міжнародний, а певніше, що вони обидва матимуть однакову рацію існувати» [7, с. 6].

Отож, основне завдання для О. Курило, як і для М. Гладкого та М. Сулими щодо творення літературної мови загалом і наукової зокрема полягало не в стиранні відмінностей між наддніпрянською і галицькою мовою, а в тому, щоби позбутися російськомовних впливів. Свою діяльність мовознавці спрямовують на те, щоб стати у пригоді літературній мові й «на її характерні хиби вказавши, подати й поправні форми й звороти» [8, с. 77].

Так, аналізуючи лексику української преси початку державотворення, Микола Гладкий звертає увагу громадськості на часте вживання не властивих українській мові слів і конструкцій: (*відчит* замість *звіт*, *біжучий* замість *поточний* рік [1, с. 63]; відзначає як безпосередній вплив на нашу мову з боку російської, що виявляється у простому перейманні російських слів, що мають однак відповідні собі українські: *укрупнення* – *побільшування*, *підйом* – *піднесення*, *зкономлювати* – *заощаджувати*, *замисел* – *задум*, *звалка* – *смітник*, так і посередній, що виявляється в намаганні перекладати слова, замість того, щоб знайти відповідне до цього розуміння українське слово, а часом цілий вислів: *довели яскраво* – *цілком, безперечно довели*, *це приводить* – *це призводить*, *викликає*, *спричинює* [2, с. 23–24]. Зважаючи на це, особливу роль в унормуванні лексичної системи М. Гладкий відводить письменникам, які, спираючись на народну мову та літературні мовні традиції, повинні «уміти з сирого матеріалу селянських діалектів творити мовні форми, близькі й рідні духові й інтересам широких мас» [3, с. 159].

Варто зауважити, що за вихідний принцип в унормуванні мови більшість мовознавців ХФШ (М. Гладкий, О. Курило, М. Сулима) вважали поширеність лінгвального явища в народній мові й етнографічних

джерелах Так, нормативними, на думку М. Сулими, є слова, «що їх утворено в цілковитій згоді з системою народної мови, цебто утворені слова повинні бути подібними до вже наявних слів» [15, с. 31]. Такий же підхід ученого до новотворів: вони повинні відповідати системі мови, а інакше – є зайвими в українській мові.

Окрему увагу дослідник приділяє нормуванню лексико-семантичної системи української мови. На його думку, «дуже важко говорити про справи лексико-семантичні з погляду нормування їх» [14, с. 140]. Визначаючи лексичну норму, учений радить брати до уваги «спосіб вилучення». Подібні думки висловлював М. Сумцов: «взагалі без сумніву прийдеться незабаром викидати багато усякого словесного сміття, яке зараз набирається в охочекомонній словотворчості, наприклад, нове слово сміта (великоросійське смѣта), яке засмічує мову, такий же поганий новий кошторис – теж сміття, бо в українській мові слов «смѣта» й кошторис нема» [17, с. 14]. Однак мовна практика в цьому випадку засвідчує перевагу на боці терміна, запозиченого з німецької мови.

О. Синявський не абсолютизував значення народної творчості в розвитку мовних стандартів, вважаючи, що для постійного збагачення українська мова має спиратися й на інші джерела, наприклад, досвід інших країн, пов'язаний із різними виробничими сферами. Учений заперечував архаїзаторські тенденції примітивізувати українську мову [5, с. 7]. Основними тенденціями у виробленні літературних норм учений вважав розвиток індивідуальних властивостей мови, а також поширення інтернаціональних елементів [6, с. 19].

«Конструктивним чинником» у розвитку української літературної мови О. Синявський вважав словник. Він вимагав від упорядників Російсько-українського академічного словника 1924–1933 рр. адекватного перекладу слів і словосполучень: наприклад, до російського слова «общежитие» запропоновано подати один із поданих варіантів перекладу (*гуртожиток, житлогурток, житлогурт*), а саме: *гуртожиток*, – оскільки воно активно функціонує в народній мові й може стати нормативним [12, с. 57–66].

Отже, вихідним принципом в унормуванні мови, на думку О. Курило, є принцип «народності», а впливовим чинником її лексичного збагачення є мова українських класиків [8, с. 15]. Основними критеріями щодо нормалізації мовного явища на за О. Синявським є: функціонування мовного явища в мові письменників, закріплення у словниках і граматиках, поширення в народній мові [11]. М. Сулима називає такі критерії нормативності: найширша вживаність і природність факту в народній мові, зручність якогось факту з погляду мовного поступу («нюансація думки, економія енергії, а не паперу»), поширеність і потрібність якогось факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій [15, с.29]. Ці критерії є актуальними й сьогодні.

Як стверджує Ю.Шевельов, «заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбав і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспективи майбутнього розвитку» [20, с.6]. Саме цей поміркований підхід харківських мовознавців до мовних явищ і забезпечив виважені кроки щодо мовного нормування у початковий період стандартизації мови. «Теоретичні підходи науковців та практика укладання словників, а також підготовлений правопис засвідчують, що у 20–30 рр. ХХ ст. заперечують стихійні норми, а увагу дослідники зосереджують на системних засадах унормування літературної мови» [10, с. 8].

Отже, мовознавчі праці представників Харківської філологічної школи досліджуваного періоду є цінним джерелом вивчення нормативного процесу як невіддільного компонента історії української літературної мови. Теоретичні студії вчених заклали основи розвитку української літературної мови. Важливе значення має також практичний аспект лінгвістичних праць. Харківські мовознавці виокремили основні причини порушення мовних норм і вказали шляхи їх подолання. Напрацювання вчених дають змогу застосовувати їхні підходи до нормалізації нової української літературної мови і накреслити перспективи мовного розвитку в Україні в сучасний період.

Література:

1. Гладкий М. Державна правописна комісія / М. Гладкий // Життя і революція. – 1926. – № 2–3. – С. 123–124.
2. Гладкий М. Наша газетна мова / М. Гладкий. – К. : ДВУ, 1928. – 174 с.
3. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / М. Гладкий. – Харків ; Київ : ДВУ, 1930. – 159 с.
4. Гладкий М. Стабілізація української мови / М. Гладкий // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 70–78.
5. Грищенко А. О. Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства / А. Грищенко // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 22–62.
6. Жовтобрюх М. А. визначний дослідник української мови (До 80-річчя з дня народження О. Н. Синявського) / М. А. Жовтобрюх // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 132. – С. 18–25.
7. Курило О. Словник української фізичної термінології (проект) / О. Курило. – К., 1918. – 133 с.
8. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.

9. Лисиченко Л. Харківська філологічна школа [Електронний ресурс] / Л. Лисиченко. – Режим доступу до статті : <http://www.ukrmoiva.in.ua/history.html>.
10. Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20–30 рр. ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Мельник. – К., 2010. – 20 с.
11. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Харків ; Київ : Книгоспілка, 1931. – 367 с.
12. Синявський О. Російсько-Український Словник ВУАН / О. Синявський // На мовознавчому фронті / [відп. ред. Г. Ткаченко]. – К. : ДВУ «Радянська школа», 1931. – Кн. 1. – С. 57–66.
13. Скопненко О. І. Засади кодифікації в українській та білоруській мовах (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / О. І. Скопненко // Мовознавство. – № 2–3. – С. 168–174.
14. Сулима М. Ф. Проблеми літературної норми в українській мові / М. Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–141.
15. Сулима М. З приводу наших мовних злиднів / М. Сулима // Радянська освіта. – 1927. – № 2. – С. 25–33.
16. Сулима М. Регулятори й дисонатори української мови / М. Сулима // Життя й революція. – 1927. – Ч. 1. – С. 74–78.
17. Сумцов М. Ф. Начерк розвитку української літературної мови / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – С. 6–16.
18. Шевченко Л. І. Дослідження Михайла Максимовича в контексті проблеми «Наукова школа/ школи» / Л. І. Шевченко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наукових праць. – Вип. 25. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – С. 3–13.
19. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці, 1998. – 294 с.
20. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Слово. – 1993. – Число 6. – С. 6–7.
21. Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.